

Universiteit
Leiden
The Netherlands

Daad en discussie: links geweld: de invloed van interne discussie en overheidsrespons

Hanselman, B.T.G.

Citation

Hanselman, B. T. G. (2025, January 10). *Daad en discussie: links geweld: de invloed van interne discussie en overheidsrespons*. Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/4175395>

Version: Publisher's Version

License: [Licence agreement concerning inclusion of doctoral thesis in the Institutional Repository of the University of Leiden](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/4175395>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

Hoofdstuk 5: Conclusies

Eerst en vooral kan worden gesteld dat het voorliggende onderzoek naar vijf decennia actievoeren door (extreem)linkse actievoerders in Nederland – vanwege het door gebruik van inlichtingeninformatie in ieder geval deels openbaar maken van het tot op heden onderbelicht extremisme – een welkome, maar tevens noodzakelijke toevoeging inhoudt aan de bestaande historiografie over de linkse ‘Beweging’ in Nederland. Dat laat echter onverlet dat, vanwege de openbaarmakingbeperkingen van met name inlichtingen- en veiligheidsdiensten, de sluier niet geheel kon worden opgelicht. Daarmee kon het in de Inleiding geconstateerde kennishiaat slechts gedeeltelijk worden opgevuld.

De beantwoording van de onderzoeksvragen toont een wisselvallig beeld van coulance versus aversie, repressie versus oppositie en integratie versus exclusie. Van belang is de vraag welke invloed vooral veiligheids- en inlichtingendiensten en opsporingsinstanties uitgeoefend hebben op de ontwikkelingsgang van, links, extremisme. Ook zijn – zonder duidelijke criteria aan te brengen of specifieke theoretische kaders te formuleren, maar veeleer aan de hand van praktijkervaring – antwoorden geformuleerd op de vraag welke interne en/of externe oorzaken hierbij hebben geleid tot splitsing of verval van (delen van) de beweging. Kortom, in hoeverre hebben interne discussie én overheidsreactie een rol gespeeld in relatie tot desintegratie?

Hoewel dit onderzoek was bedoeld als historiografie van een (interessante) periode in het linkse actievoeren en niet als theoretische onderbouwing ervan, kwamen verklaringen aan het licht voor ontwikkelingen en veranderingen onder alsmede functioneren van de relevante actievoerders. Daarbij ging het specifiek om de interacties, zowel bewegingsintern als tussen actievoerders en autoriteiten. De interactie- en bewegingsverklaringen van Buijs én Busher’s remfactoren hielpen bij de beantwoording van de onderzoeksvraag: “Welke invloed hadden binnen de linkse actiebewegingen in de periode 1965-2015 de interne discussies over gebruik van geweld én de overheidsrespons op dit (politieke) geweld op de ontwikkeling, het niveau en de continuïteit van het uit deze bewegingen afkomstige geweld?” Buijs’ uitwerkingen over politiek links geweld in specifiek de jaren tachtig komen ook ter sprake, omdat zij van nut zijn voor inschatting van toekomstige ontwikkelingen. Maar tevens komt dus aan bod in hoeverre het ‘functioneren van actievoerders’ werd beïnvloed door – de door Busher et al. beschreven – remfactoren in relatie tot geweld. Tenslotte worden kort enige, bewegingsinterne, argumenten tegen politiek geweld aangestipt.

Na evaluatie van de voor dit onderzoek relevante theorieën van Buijs en Busher et al. wordt expliciet aandacht besteed aan de beantwoording van de onderzoeksvragen. Niet alleen de ‘discussie en daad’ van de actievoerders zelf komen hier aan bod, maar ook de aanpak van de instanties, met name van de dienst. De ‘Dutch Approach’ was, zoals zich laat aanzien, een door de overheid weloverwogen aanpak van ‘politiek (gewelddadig) activisme’. De daarmee samenhangende oorzaken van desintegratie van de beweging komen tevens ter sprake.

In een aparte paragraaf wordt nader ingegaan op het aandeel van de (gederubriceerde) informatie van BVD en AIVD bij de beantwoording van de onderzoeksvragen.

5.1 Verklaringen van politiek geweld en remfactoren

De bevindingen van Buijs inzake de linkse beweging in de jaren tachtig zijn geprojecteerd op de diverse categorieën actievoerders in de periode 1965-2015. Circa de helft van zijn (talrijke) ‘verklaringen voor politiek geweld’ deden in meer of mindere mate ter zake. Het ging hier om de volgende hypothesen die – in kwantitatieve en chronologische volgorde – gekoppeld zullen worden aan zowel de (bewegingsinterne) discussie als de Dutch Approach.

1. Bewegingsverklaringen: marginalisering, geweldscultuur, internationale ontwikkelingen
2. Interactie verklaringen: repressie-verzet, lankmoedigheid-agressie
3. Politiek-systeemverklaringen: blokkade-frustratie, facilitatie-repressie, discreditering en legitimiteit

De interactie repressie-verzet vormde voor de gehele ‘oude’ Beweging een voornamelijk factor voor ontstaan en instandhouding van, politiek, geweld: het soms extreme politiegeweld bracht de (lang gematigd reagerende) actievoerders ertoe over te stappen op – proportioneel – tegengeweld. Inzake de ‘nieuwe’ Beweging gold repressie vooral waar zij het (gewelddadig) verzet van ‘asieextremisten’ betrof. Juist vanwege haar wisselwerking tussen autoriteiten en actievoerders was deze interactieverklaring van belang in het licht van de Dutch Approach.

Marginalisering was in haar ‘toegespitste’ betekenis – afname van aanhang = toename van geweld – een, tweeledig, belangrijke factor ter verklaring van politiek geweld. Het betrof zowel de *onvrijwillige* marginalisering – het door de mainstream van de ‘oude’ Beweging om geweld uitgesloten worden – als de *zelfgekozen* marginalisering – het vanuit voorhoede-ideaal door de keuze voor (grof) geweld uitgesloten worden – van groepen als ‘autonomen’ en PVK, maar specifiek RaRa. Hierbij was met name de bewegingsinterne discussie van belang, omdat deze mede heeft geleid tot het isolement van gewelddadige groepen.

Ook de geweldscultuur was, in relatie tot alle categorieën en de meeste actieterreinen, van belang. Zij verklaarde het geweld van de ‘oude’ en ‘nieuwe’ Beweging, maar tevens van de marxistisch-leninistische ‘voorgangers’. Een minderheid zag geweld als een logische optie voor de oplossing van (gepercipieerde) problemen, maar de – overgrote – meerderheid moest, naar bleek, niets weten van excessief geweld en stelde dat intern ter discussie.

Internationale ontwikkelingen waren belangrijk met het oog op zowel de beïnvloeding door, en ondersteuning van, als samenwerking met buitenlandse geestverwanten. Extremisten voerden hun acties op Nederlands grondgebied deels uit in solidariteit met ‘kameraden’ in het (mede verre) buitenland. Zij planden dergelijke activiteiten deels gezamenlijk, bereidden deze voor tijdens bijeenkomsten in ‘Infocentra’ en voerden deze vervolgens vaak in internationaal verband, ook in Nederland, uit.

De interactie blokkade-frustratie was evident. Niet gehoord worden door de overheid riep vaak een zodanige frustratie op dat, in ieder geval deels, geweld volgde. Deze hypothese gold niet voor de ‘Rode groeperingen’, maar was zeker één van de meest bruikbare, waar het

zowel ‘oude’ als ‘nieuwe’ Beweging betrof. Beide categorieën toonden een duidelijk verband tussen (gepercipieerd) onwelgevallig beleid van de overheid en eigen extremistisch geweld.

De interactieverklaring lankmoedigheid-agressie verhelderde de ‘geweldsspiraal’. Dat gold hier vooral het geweld van antifascisten uit de ‘nieuwe’ beweging. Het bood tevens zicht op meebewegend beleid, waarin de (vaak coulante) autoriteiten soms ook gedwongen werden zich hard op te stellen.

Bij ‘politiek-systeemverklaringen’ werd duidelijk dat geweld niet slechts correleerde met disfunctioneren van het politiek systeem en discrediteren van de overheid, maar ook met frustratie over de ‘ontoegankelijkheid’ van het besluitvormingsproces. Op haar beurt hielp de interactie facilitatie-repressie de autoriteiten bij scheiden van vreedzame en radicale groepen en bij het erop aanpassen van beleid: soms apaiserend, maar in veel gevallen mede repressief. Kortom, ook in relatie tot de Dutch Approach was de hypothese hier van belang.

Discreditering, waarbij de aan- of afwezige publieke sympathie van belang was, gold vooral de ‘oude’ Beweging, met name bij antimilitarisme, antiapartheid en antifascisme. De bewegingsinterne discussie was vooral belangrijk, omdat geweld (vaak) een splijtzwam was. Bij de ‘nieuwe’ Beweging speelde de overheid slechts nog een ondergeschikte rol, aangezien nauwelijks nog (grote) aanslagen werden gepleegd. De nog wél uitgevoerde activiteiten – met name grootschalige vormen van vandalisme, brandstichting en *home visits* – werden vanwege hun intimidatie reeds op voorhand en zeker ook bewegingsintern scherp veroordeeld.

Met betrekking tot legitimiteit bood Buijs’ hypothese slechts zicht op het geweld van antifascisten, respectievelijk ‘asielextremisten’, binnen de ‘oude’ en de ‘nieuwe’ Beweging. Daarmee is zij minder bruikbaar als verklaring voor geweld en overheidsrespons.

Dit onderzoek toonde aan dat geweld een belangrijke rol speelde voor ontwikkeling en functioneren van linkse actievoerders. Daarbij bleek dat de toch coherent geachte ‘Beweging’ minder samenhang kende dan werd en wordt aangenomen en dat gewelddadige actievoerders spoedig te maken kregen met afkeur van de grote meerderheid van ook medeactievoerders. Er waren, van meet af aan, remmen op geweld. In 2021 publiceerden Busher et al. een onderzoek over de vraag ‘welk positief of negatief effect interne remmen op de gewelddadige escalatie van groepen hebben’. Mede voor dit onderzoek bleken de uitkomsten van belang, temeer daar zij de hypothesen van Buijs bevestigden. Zo was niet alleen sprake van de interactie repressie-verzet, maar eveneens van de spagaat tussen facilitatie en repressie. En de remfactor ‘*logic of out-group definition*’, over minder strikte eigen grenzen, was te zien bij de oprichting van No Border Netwerk-Nederland, dat verzet tegen asiel- en vreemdelingenbeleid wilde coördineren en, zoveel mogelijk, groepen en personen aan zich wilde binden. De auteurs gaven een variant van de bewegingsinterne discussie middels hun *immediate post-escalation contexts*. De – hier beschreven – gevallen van vaak grof geweld door niet functioneren van remmen golden mede de Nederlandse situatie wat betreft de aanslagen van Rode Jeugd en het geweld van autonome antifascisten in Boekel en Kedichem, maar specifiek de aanslag van RaRa op (de woning van) Aad Kosto. Ook hier reageerde een grote meerderheid van de eigen achterban met afschuw en speelden met name Busher’s morele logica’s een grote rol. De auteurs gaven (in relatie tot het

dierenrechtenextremisme) een voorbeeld van hun *movement building contexts*, in samenhang met de ‘moral, ego-maintenance and out-group definitions’. Zij wezen op het, nadrukkelijke, pleiten hierbij voor het afzien van geweld en streven naar een brede, en gematigde, beweging. Ditzelfde was aan te treffen bij Onkruid-Amsterdam en het No Border Netwerk-Nederland en het was mede een reden voor de verwijdering tussen de gematigde Anti Dierproeven Coalitie en het gewelddadige Respect voor Dieren.

Volgens de onderzoekers was één van de mogelijkheden om individuen of groepen af te laten zien van geweld ervoor te zorgen dat zij de activiteiten zonder gezichtsverlies konden beëindigen. Dit was bijvoorbeeld te zien bij leden van de Rode Jeugd, die zonder schroom de lokale politiek in konden, maar ook bij de RaRa-leider, die na het eind van zijn gewelddadige carrière zelfs werk zou verrichten voor de overheid. De auteurs achtten het vaak ook moeilijk bewijzen te vinden voor hun ideeën over remmen en mechanismen: “Because, due to reasons of personal pride and possible reputational costs, most activists are likely to be reluctant to discuss or acknowledge such processes”. Dit was een vaak gehoorde klacht van Nederlandse onderzoekers, die zo ook geen of nauwelijks toegang kregen tot informatie over extremisten.

Naast deze bevindingen van Busher et al., die deels hypothesen van Buijs bevestigden, moet worden gewezen op de matigende invloed van de geweldsdiscussie. Ter illustratie volgt kort de systematisering van bewegingsinterne argumenten tegen geweldsaanwending, die zijn terug te vinden in de resultaten van dit onderzoek, maar ook samenvallen met de onderzoeken van Buijs en Busher et al. Het betreft onder meer de volgende:

1. Vrees voor – een sterkere – repressie: sommige actievoerders waren bevreesd voor de overheidsmaatregelen, aangezien deze hun vrijheden konden inperken; anderen waren (bijvoorbeeld met het oog op een toekomstige carrière) vooral beducht voor *exposure*, of gewoon bang voor het fysieke geweld van ordehandhavers.
2. Strategie: gebruik van (extreem) geweld kon ertoe leiden dat eventuele nieuwe aanwas afzag van toetreden tot een groep of dat bestaande actievoerders deels afhaakten. Zoals de bewegingsinterne geweldsdiscussie aantoonde, was de gewenste verbreding van de beweging op voorhand gedoemd te mislukken door, beoogd of werkelijk aangewend, geweld van een kleine groep extremisten: zie bijvoorbeeld het congres in 1987, waar RaRa geen meerderheid aan haar kant kreeg.
3. Morele grenzen: in sommige gevallen werden, duidelijke, grenzen aan geweldsgebruik gesteld. Geweld tegen personen was *not done*, zoals met name de discussie liet zien na de aanslag tegen Kosto.
4. Ideologie: de Beweging kende diverse stromingen. Een deel beriep zich op autonomie en ontplooiende vandaar uit vaak gewelddadige activiteiten. Anderen streefden politiek-inhoudelijk verzet na en zochten verbreding om met anderen, vreedzaam, hun doelen te behalen. Als voorbeeld gold de (groeierende) kloof binnen Onkruid-Amsterdam.

5.2 Conclusies eigen (praktijk)onderzoek

Na deze bespiegelingen over geweldgebruik en hoe dit eventueel afgezwakt of geheel gekeerd kon worden, volgen de conclusies uit – meer specifiek – het onderzoek in de praktijk. Het betreft naast interne verschillen van inzicht bij Rode groeperingen de ontwikkelingen van personen en groepen binnen de ‘Beweging’. In dit onderzoek zijn reeds bestaande ervaringen aangevuld met onder meer informatie van de BVD waarbij in relatie tot het geweld is gezocht naar de rode draad binnen de onderzoeksperiode 1965-2015. Het onderzoek van Buijs naar de ‘oude’ Beweging is aangevuld met, marxistisch-leninistische, wegbereiders Rode Jeugd, Rode Hulp en Rood Verzetsfront, maar vooral met de, single-issue gerichte, ‘nieuwe’ Beweging die immers, qua *extremisme*, nog nauwelijks is onderzocht. Bij dit alles is gebruik gemaakt van de informatie van BVD en AIVD (zowel Humint als Techint), die ook zicht heeft geboden op de bewegingsinterne discussie. Zoals duidelijk zal worden, zijn sommige verklaringen eveneens valide met het oog op de huidige, verander(en)de, situatie binnen het actievoeren na 2015.

Hieronder wordt expliciet aandacht geschonken aan de onderzoeksresultaten, vooral in relatie tot uitvoeren van en discussie over geweld. Niet alleen komen ‘discussie en daad’ van extremisten aan bod, maar eveneens de positie van de overheid, vooral de BVD/AIVD. Bij dit onderzoek is, via de Wob, de – voor inlichtingenstudies belangrijke, maar in eerder onderzoek niet/nauwelijks aan bod gekomen – *hidden factor* (voor een deel) openbaar gemaakt. Hiermee wordt de aan geheimhouding onderhevige informatie bedoeld over, specifiek, het operationele werk van de dienst tegen en binnen een targetgroep. Zo leidde inzet van menselijke bronnen a priori tot gefrustreerd worden of (uiteindelijk) mislukken van acties, aangezien de dienst de zo gegenereerde informatie deelde met de ketenpartners, zoals lokaal bestuur, politie en het OM. Daardoor konden de instanties preventief optreden. Een ander op, voorhand door BVD/AIVD nagestreefd, resultaat was dat de inzet van infiltranten onderling wantrouwen, paranoia en/of angst voor genoemde *exposure* teweegbracht. Hierdoor haakten individuen af of werd, zie RJ en Onkruit, besloten de activiteiten als groep te beëindigen. Vooral dienstinformatie heeft het, tot nu toe zo onderbelichte, linkse extremisme beter in beeld gebracht. Ondanks het geschetste gebrek aan *oral history*, vanwege het pertinent weigeren van extremisten met onderzoekers in zee te gaan, is door implementatie van de resultaten uit ‘technische acties’, maar met name via *debriefings* van agenten, goed inzicht verkregen in de effecten van de dienstinterventie.

Er is specifiek aandacht besteed aan het aandeel van RaRa als dé meest gewelddadige exponent van de anti-imperialistische Beweging. De gederubriceerde informatie van de BVD, zoals het rapport ‘Panta Rhei’, heeft hierbij uniek inzicht verschaft, mede vanwege de (daarin opgenomen) comparatieve analyse van persverklaringen, claims en andere teksten van vooral RaRa. Dit gaf beter zicht op de werkelijke daders van eerder niet nader te duiden aanslagen.

Overigens verschaft de informatie van, vooral, de diensten extra inzicht in de ‘Dutch Approach’, onder andere over – tijdelijke – meningsverschillen tussen de veiligheidsdienst en opsporingsinstanties. Deze ‘Dutch Approach’ kan, de facto, worden gezien als weloverwogen aanpak van de problematiek van ‘politiek (gewelddadig) activisme’.

Bij sociale bewegingen komen – automatisch – begrippen naar voren als het nastreven van veranderingen, maar ook juist behouden van de status quo waarbij dikwijls (even vanzelf) ervanuit wordt gegaan dat alle neuzen in dezelfde richting staan. Voorliggend onderzoek heeft aangetoond dat van dit laatste vaak geen sprake was en dat groepen zelfs, geregeld, tegenover elkaar stonden vanwege, onder meer, ideologische verschillen. Zo zag Rood Verzetsfront zich door zijn internationale contacten lang als belangrijke anti-imperialistische representant, maar de groep zou het uiteindelijk afleggen tegen binnen de Beweging actieve ‘anti-impies’, omdat het RVF zich aansloot bij de PVK, die niet alleen ideologisch op voet van oorlog stond met de ‘Beweging’. PVK wilde terug naar de tijd, toen krakers nog een geduchte tegenstander van de staat waren, maar de ‘Beweging’ wenste mede op andere actieterreinen actief te zijn en zocht daartoe contact met gematigde organisaties. Dit leidde, spoedig, tot conflicten met *hardliners* die specifiek geweld nastreefden als breekijzer voor beoogde veranderingen.

5.2.1 Geweld en discussie

Della Porta heeft in diverse onderzoeken geconstateerd dat radicaliseringsprocessen plaatshebben tijdens de interactie van diverse actoren, waaronder sociale bewegingen, maar ook staatsinstellingen. Volgens de auteur ontwikkelt geweld (van de facto een minderheid) zich gedurende diverse activiteiten als vanzelf. Dit geweld is overigens vaak een gevolg van de overreactie van de staat op het protest. Zij noemt nog een, nadelig, effect van geweld: het trekt weliswaar meer media-aandacht, maar gaat ook gepaard met stigmatisering van sociale bewegingen door potentiële medestanders. Haar conclusies zijn tevens van toepassing op het linkse extremisme in Nederland, zoals voorliggend onderzoek heeft aangetoond.

Op voorhand geldt dat de Beweging altijd verdeeld is geweest in diverse stromingen die hetzij vreedzaam en gematigd, hetzij op burgerlijk ongehoorzame wijze of – in mindere mate – met exorbitant geweld hun verzet vorm gaven. In feite gaat deze paragraaf over actie en discussie deels ook over desintegratie, omdat de activiteiten ook konden leiden tot verval.

Naast genoemde meningsverschillen gold, als rode draad voor het hele onderzoek, dat politiek geweld een splijtzwam vormde, zowel *inter* als *intra* groepen. Dit bleek specifiek uit de stelselmatig brede discussie na de aanslagen van Rode Jeugd en Rood Verzetsfront, RaRa, ‘autonomen’ en PVK, maar ook dierenrechten- en milieuextremisten. Zelfs geweld tegen een gezamenlijke vijand als extreemrechts leidde tot verval, waarbij individuen ook de Beweging vaarwel zegden. Geweld vóór circa 2000 bestond vooral uit brand- en bomaanslagen, daarna uit – even intimiderende – *home visits* en brandstichtingen.

Een meer specifieke kloof werd veroorzaakt door (gewelddadige) actievoerders uit de hoofdstad die aantoonde dat zij, mede bij activiteiten ver daarbuiten, geen enkele boodschap hadden aan wat geestverwanten uit ‘de provincie’ over bepaalde zaken dachten. Dit bleek bij een blokkade van de kerncentrale in Borssele, maar vooral na de gebeurtenissen in Boekel en Kedichem waar Amsterdamse ‘autonomen’ de regie van een actie overnamen en met extreem

geweld losgingen op hun extreemrechtse tegenstanders. Hun eigengereide optreden leidde tot onverholen woede van geestverwanten uit bijvoorbeeld Utrecht en Den Bosch.

Nederlandse extremisten hadden mede contact met terroristen in het buitenland, zoals de ‘Rode groeperingen’ met hun hand- en spandiensten aan de Rote Armee Fraktion en Irish Republican Army, maar ook Griekse groeperingen lieten zien. Daarnaast hadden prominente individuen binnen RaRa niet alleen contact met (ex-)leden van de RAF en Bewegung 2. Juni, maar maakten zij zich mede schuldig aan criminele activiteiten ten behoeve van terroristische bewegingen in Colombia en Chili. De vraag of hier mogelijk sprake was van fondsenwerving voor de uitvoering van eigen acties kon uit de vrijgekomen informatie van de dienst, maar ook via bronnen daarbuiten, niet worden beantwoord. *Quid pro quo* was overigens een ook binnen de linkse beweging gangbaar begrip, zoals Rode Hulp had laten zien bij de verkenningen voor Palestijnse terroristen als tegenprestatie voor haar training in Jemen.

Geweld vormde binnen de Nederlandse linkse actiebeweging een splijtzwam, zoals de discussie heeft aangetoond. Busher et al. wijzen hierbij in hun onderzoek naar interne remmen op geweldsgebruik binnen bewegingen (vooral) op morele en strategische factoren. Want niet alleen keurde een meerderheid geweld sterk af, maar ook was dit een logische aanleiding voor repressiever overheidsoptreden. Deze inzichten golden ook in dit onderzoek.

Natuurlijk speelden alternatieve verklaringen zoals poldermentaliteit een rol. Dit gold inderdaad voor de gematigde actievoerders. Een groot deel van ‘activisten’, vooral in de hoek van milieu, ontworstelde zich aan het denken in blokkade en frustratie en vond – tot afgrijzen van extremisten – deels zelfs aansluiting bij overheidsorganen. Tevens waren (internationaal) historische ervaringen van invloed, aangezien – verschillende – buurlanden een gewelddadige geschiedenis kenden. In ons land is het echter altijd een “zaterdagmiddagrevolutie” gebleven, zoals Van Riel (2010) – analoog aan *Feierabendterrorismus* – zo treffend heeft opgemerkt.

Het effect van de geweldsdiscussie was tweeledig: slechts een, kleine, minderheid zou überhaupt – buitensporig – geweld aanwenden en de wél gewelddadige extremisten matigden zich soms ook (tijdelijk) in de heftigheid van hun geweldsgebruik. Matiging van geweld was overigens een uitzondering op de regel. Het gold, even, voor No Border Netwerk-Nederland dat bedoeld was vreedzaam, burgerlijk ongehoorzaam en radicaal verzet tegen asielbeleid te bundelen, maar waarbinnen na (iets meer dan) een jaar al de extremistische kern terugkeerde naar haar oude stiel van gewelddaden. Als belangrijkste effect van de geweldsdiscussie gold dat slechts enkele extremisten geweld gebruikten, zoals RaRa dat binnen de oude Beweging deed. Bij de nieuwe Beweging gold dit vooral, sommige, dierenrechten- en asielextremisten.

De meest essentiële conclusies uit het eigen – op voorheen gesloten én open bronnen gebaseerde – praktijkonderzoek worden hier in enkele stellingen en zoals een oud-ambtenaar betaamt in enige *bullets* opgesomd. Elders in dit hoofdstuk zal, apart, worden ingegaan op de resultaten, die zijn verkregen middels interventie en bemoeienis van de BVD/AIVD (*hidden factor*). Vooral door dit laatste onderscheidt dit onderzoek zich van hetgeen, tot nu toe, in de literatuur is te vinden, omdat door gebruikmaking van – via bijzondere inlichtingenmiddelen

verkregen – informatie van de dienst (beter) inzicht wordt geboden in veel gebeurtenissen en ontwikkelingen, die anderszins verborgen waren gebleven.

- Op voorhand is gebleken hoe belangrijk gebruikmaking van niet alleen open, maar zeker gesloten bronnen was bij een onderzoek naar de (discussie over) aanwending van politiek geweld. Deze ontleding van het, tot op heden onderbelichte, effect van de bewegingsinterne geweldsdiscussie resulteerde onder meer in beter inzicht in de feitelijke aard en mate van dreiging van een – de facto minieme – minderheid van linkse extremisten. Daarnaast bleek dit geweld de katalysator van het, aanzienlijke, zelfreinigende vermogen van de Beweging, waardoor extremisten te maken kregen met afkeuring en afschuw van hun, in grote meerderheid, gematigde achterban.
- Er was, zoals open en gesloten bronnen toonden, geen sprake van een coherente en eensgezinde Beweging. Er waren onderling veel ideologische verschillen, die soms zelfs op straat werden uitgevochten.
- Er bestond een even opmerkelijke als aanzienlijke kloof tussen sommige, specifiek Amsterdamse, actievoerders en veel geestverwanten in de ‘provincie’.
- Het dikwijls extreme geweld bestond vóór circa 2000 uit brand- en bomaanslagen. In dit millennium echter was met name sprake van een divers scala aan – door de slachtoffers overigens als even dreigend ervaren – actiemethoden als *naming and shaming* en intimidatie door *home visits*, maar ook brandstichting.
- Zowel de Rode Jeugd en Rode Hulp als RaRa hadden contact met West-Europese terroristen. RaRa stond eveneens in contact met Latijns-Amerikaanse terroristische bewegingen, in verband waarmee zij zich tevens inliet met criminele activiteiten.
- Van kopieergedrag wat betreft geweld was geen sprake: de modus operandi van de Nederlandse extremisten kende, in vergelijking met buitenlandse geestverwanten, bijna altijd en bijna zonder uitzondering, zeker waar het ging om acties die zouden kunnen leiden tot letsel, een hoge mate van beheerstheid.
- Het in 2023 bij de wet verboden *doxing* kende binnen links door toedoen van Rode Jeugd, sinds 1969, een analoge voorganger: *naming and shaming*. Deze praktijk is later deels door zowel ‘oude’ als ‘nieuwe’ Beweging voortgezet en/of uitgebouwd en zou pas veel later navolging binnen extreemrechtse kringen krijgen.

5.2.2 Overheidsrespons

Tegenover, vreedzame en/of gewelddadige, activiteiten van groepen en/of individuen stond het contra-beleid van de overheid, dat in voorliggend onderzoek is beschreven onder de titel ‘Dutch Approach’. Dit is, specifiek, gedefinieerd als ‘wijze waarop de overheid – daarbij rekening houdend met de gevoelens van de maatschappij – ageert tegen en/of reageert op de handelingen van de haar uitdagende activisten en extremisten’. Deze aanpak van de overheid bewoog mee met de activiteiten van haar ‘tegenstanders’. De autoriteiten toonden zich daarbij zo lang mogelijk welwillend jegens actievoerders en boden hen veel speelruimte, maar grepen naar repressie wanneer zich (buitensporig) geweld voordeed. Met name de handelwijze van de BVD/AIVD, die door de inzet van bijzondere middelen – zoals vooral infiltratie – zicht kreeg

(en hield) op plannen en acties van extremisten, moet hier worden geaccentueerd. Dit leidde vaak tot onderling wantrouwen en uiteenvallen van groepen.

Naast bewegingsinterne morele, strategische en/of ideologische redenen af te zien van geweld lijkt de ‘Nederlandse aanpak’ een grote invloed te hebben gehad op blijvend beperkte geweldsaanwending.

BVD en AIVD hebben de criteria van de Dutch Approach lang willen koesteren. Van belang hierbij is hoe de dienst heeft willen, en lang heeft kunnen, werken: “De BVD-leiding zag zichzelf niet als verlengstuk van de regering van het moment, maar eerder als een boven de partijpolitiek staande organisatie met een eigen missie”.¹²⁴¹ (Van enigerlei Geïntegreerde Aanwijzing was hier zeker nog geen sprake. – B.H.) Van Nimwegen (2007) citeert Abels die benadrukte dat tevens het geweld van de jaren tachtig moest worden beschouwd als ‘politiek (gewelddadig) activisme’. Dit gold zelfs voor de aanslag bij Aad Kosto waar RaRa wederom vroegtijdig – telefonisch – waarschuwde om eventueel lichamelijk letsel te voorkomen. Van terrorisme was daarom volgens de dienst geen sprake.

Ook toen de term ‘politiek (gewelddadig) activisme’ al lang uit zwang was, benaderde vooral de BVD/AIVD het actievoeren behoedzaam en beklemtoonde dit in zijn contacten met politie/OM, maar ook ondernemingen. De dienst achtte het begrip terrorisme contraproductief vanwege de kans op radicalisering, en/of ondergronds gaan, van personen of groepen. Daarom bleef gebruik van “politiek (gewelddadig) activisme” overeind. Hoewel de, werkelijke, impact van het Nederlandse overheidsbeleid op activisme en extremisme moeilijk meetbaar was, leek het nadrukkelijke onderscheid in gematigde en gewelddadige actievoerders – met de navenant daaruit voortvloeiende beleidslijnen met nu eens coulance dan weer repressie – in elk geval te hebben geleid tot minder gewelddadige incidenten dan in andere (naburige) landen.

Soms was sprake van aanzienlijke verschillen van inzicht – of zelfs grote onenigheid – tussen inlichtingen- en politiediensten. Maar vooral het nieuwe millennium toonde een goede samenwerking, onder meer op gebied van dierenrechtenextremisme. Er was reeds lang sprake van intensieve samenwerking met buitenlandse collega-diensten, zoals de actievoerders dat op hun beurt ook hadden met buitenlandse geestverwanten.

De, langdurig door softe strafrechtelijke aanpak gekenmerkte, Dutch Approach was een bewuste strategie. Zij vormde niet alleen een drempel voor radicalisering, maar soms ook een (positieve) factor voor de-radicalisering, aangezien eventuele terugkeer naar de ‘normale’ maatschappij als optie, zolang mogelijk, overeind bleef. Dit gold zelfs voor RaRa, die lang de aandacht van de BVD hield, aangezien (vanuit inlichtingenperspectief) belangrijk was vast te stellen wanneer zij zou stoppen met geweld. En toen dit een feit was, kon het gebeuren dat dé

---

¹²⁴¹ Engelen, *Frontdienst*, 80.

hoofdrolspeeler van RaRa zich liet ‘inkapselen’ in het democratisch rechtsordelijk systeem en, op den duur, zelfs voor de overheid actief werd op gebied van ‘ontwikkelingssamenwerking’.

Zoals gezegd was de Dutch Approach geen ‘starre’ aanpak, maar bewoog zij mee met actievoerders. Bij de Rode groeperingen heeft zij ervoor gezorgd dat niet is meegegaan in de repressieve ‘hysterie’ van buurlanden, zoals Duitsland, waar zeker in de hoogtijdagen van het terrorisme geen kans bestond op vloeiende terugkeer in de maatschappij. Desondanks heeft de Nederlandse aanpak schommelingen laten zien. Daarbij vervingen repressievere maatregelen, waar en wanneer noodzakelijk, de initiële coulance. Dit leidde tot aanpassing van activiteiten van individuen en groepen. Gematigden werden, en dat kon de overheid alleen maar tevreden stellen, vaak gematigder, terwijl extremisten (deels) radicaler werden ondanks de wetenschap dat repressie zou volgen. De autoriteiten leken radicalisering van een kleine minderheid op de koop toe te nemen, in de overtuiging dat monitoring het probleem zou inkaderen.

Kort samengevat luidt de conclusie dat ondanks de, lang geldende, contacten met ook buitenlandse terroristen links extremisme in Nederland (in tegenstelling tot elders in Europa) zich nooit heeft doorontwikkeld naar terrorisme. Enerzijds kwam dit door weerstand in eigen activistische kring, anderzijds dankzij de (ruimte biedende) aanpak van de overheid. Het door een, minieme, minderheid aangewende politiek geweld was in hoofdzaak gericht op objecten en leidde ‘slechts’ tot economische schade. Wél moet worden gewezen op de *modus operandi* van dierenrechtenextremisten en ‘asielextremisten’, die niet alleen middels hun *home visits* en brandaanslagen, maar tevens door *naming and shaming* en andersoortige intimidatie – in feite vormen van (gepercipieerde) dreiging – zeker geweld hebben uitgeoefend op hun doelwitten. Maar ook ging en gaat nog steeds dreiging uit van eenlingen die in veel gevallen door sociale media zijn geïnspireerd of vergiftigd, maar spontaan en op eigen initiatief opereren waardoor zij nauwelijks zijn te onderzoeken.

Zoals wel vaker is er – in dit geval wat betreft de uitspraak over het niet voorkomende terrorisme – een uitzondering op de regel, want Nederland werd opgeschrikt door de politieke moord op Pim Fortuyn door een, om hem moverende redenen, geradicaliseerde eenling.

Ook in het kader van beleidsaanpak worden de voornaamste conclusies uit het (eigen) onderzoek, wederom in *bullets*, in korte stellingen samengevat.

- Het in dit onderzoek als ‘Dutch Approach’ aangeduide overheidsbeleid had als een belangrijk kenmerk het meebewegen met vreedzame en gewelddadige activiteiten. De autoriteiten waren (zo lang mogelijk) toeschietelijk wat betreft actievoerders en boden hen (zoveel mogelijk) speelruimte, maar dit beleid sloeg om in repressie, als (excessief) geweld zijn intrede deed.
- Met name de BVD vond het etiket ‘terrorisme’ contraproductief, omdat deze term niet alleen kon leiden tot radicalisering, maar tevens tot isolement en ondergronds gaan van individuen en groepen. De AIVD op zijn beurt heeft later het ‘politiek (gewelddadig) activisme’ conform de hier gebruikte uitleg van Dutch Approach navenant uitgesplitst in legaal, dus te gedogen, activisme en illegaal, ergo aan te pakken, extremisme.

- Door dit, duidelijke, verschil in aanpak van activisme en extremisme waren hier minder geweldsincidenten dan in het buitenland, specifiek Duitsland, waar vaak iedereen over één kam werd geschoren, zoals Pekelder en Boterman aan de hand van het *Umfeld* van de RAF al lieten zien. Overheidsgeweld leidde daar tot zich aansluiten van tevens, initieel, gematigde tegenstanders van de staat bij radicale. Dat is hier in hoge mate achterwege gebleven. Dat had deels mede te maken met vrees voor repressie, zoals de bewegingsinterne discussie heeft aangetoond. Ook moet worden opgemerkt dat specifiek de politie, lees ME, geen onderscheid des persoons maakte (of kon maken), wanneer een gewelddadige minderheid een in beginsel vreedzame manifestatie ‘kaapte’. Maar doorgaans trad de Nederlandse overheid actievoerders terughoudend tegemoet.
- Soms bestond er verschil van inzicht bij veiligheidsdienst en politie/OM, maar dit millennium kende een goede samenwerking. Deze was er in relatie tot de BVD en AIVD altijd al in relatie tot hun buitenlandse collega-diensten, zoals onder andere genoemde Club de Berne liet zien.
- Dutch Approach, zoals gedefinieerd in dit onderzoek, was een bewuste strategie van de overheid die – rekening houdend met maatschappelijke druk, maar soms mede vanuit politiek opportunisme – zorgde voor een drempel tot radicalisering, maar tevens een aanzet tot de-radicalisering. Zo bleef voor de ‘geradicaliseerden’ de deur op een kier staan voor een terugkeer naar de ‘normale’ maatschappij.

Het lijkt gezien deze ervaringen met het Nederlandse overheidsbeleid – zeker vanuit oogpunt van conflictbeheersing, maar mede, omdat het als rechtstatelijk vereiste kan worden beschouwd – even zinvol als noodzakelijk een nadrukkelijk onderscheid aan te brengen in de aanpak van (zich aan de wet houdende) activisten en (de grenzen van de wet overschrijdende) extremisten.

5.2.3 Desintegratie

Geweld was voor de grote meerderheid van de actievoerders een struikelblok om uit te kunnen groeien tot brede gelijkgestemde beweging. Uit gesloten en open bronnen kwam vaak felle discussie naar voren, die niet alleen leidde tot ernstige onderlinge meningsverschillen en bij acties niet meer samen willen optrekken, maar tevens tot compleet afhaken van (jarenlang actieve) individuen. Geweld was niet de juiste weg en de acties van specifiek RJ, RVF, RaRa, ‘autonome’ antifascisten, PVK, maar tevens ELF en dierenrechtenextremisten als Rode Haan resulteerden in evidente afkeuring, mede door van oudsher sympathisanten. Daardoor kon het eigenzinnige extremistische smaldeel nooit uitgroeien tot een substantiële beweging.

Kortom, een dergelijk optreden vormde een splijtzwam binnen de, diverse, categorieën actievoerders. Maar ook was (exorbitant) geweld een katalysator voor zelfreinigend vermogen van de Beweging, die liever uitbreiding zocht met gematigdere activisten. Dat deed een groep binnen Onkruid-Amsterdam, die (gaandeweg) zag dat geweld meer kapot maakte dan haar lief was en daarom nadrukkelijk samenwerking wenste met vreedzame personen en groeperingen. De gematigde of hooguit burgerlijk ongehoorzaam protesterende meerderheid verzette zich in

het debat fel tegen acties van de, gewelddadige, rafelranden van de beweging. Van een binnen sociale bewegingen zo aanwezig geachte eenheid was nauwelijks sprake. Dat werd niet alleen duidelijk uit de soms breedvoerige discussie in de diverse activistenblaadjes, maar ook uit de *debriefings* van informanten en agenten, die de besloten bijeenkomsten bezochten waar intimi ook geheime informatie uitwisselden.

Deze inzet van infiltranten was, naast de geweldsdiscussie, een belangrijke factor voor desintegratie van de beweging, zoals te zien was bij zowel de Rode groeperingen als ‘oude en nieuwe’ Beweging. Dergelijke overheidsrepressie leidde tot, groot, onderling wantrouwen en het uiteenvallen van oorspronkelijk hechte groepen.

5.3 Resultaten en effecten bijzondere inlichtingenmiddelen/‘hidden factor’

Er is reeds op gewezen dat wetenschappelijk onderzoek naar links actievoeren zich in hoofdzaak beperkte tot activisme, aangezien (buiten de wet actieve) extremisten geen dialoog wensten aan te gaan met onderzoekers. Hier is dat hiaat voor een groot deel opgevuld, omdat (middels een beroep op de Wet openbaarheid van bestuur) in ruime mate toegang is verkregen tot gerubriceerd, ergo tot op heden niet toegankelijk, inlichtingenmateriaal. De resultaten van dit onderzoek helpen mogelijk het wantrouwen van sommige onderzoekers in (de activiteiten van) inlichtingen- en veiligheidsdiensten verminderen.

Om aan te tonen hoe de gebruikmaking van (tot nu toe) gesloten materiaal ander licht werpt op de activiteiten van – specifiek – extremisten, worden aan de hand van de drie in dit onderzoek onderscheiden categorieën voorbeelden gegeven. De inzichten zijn, in ieder geval voor een deel en soms ook uitsluitend, gebaseerd op de door bijzondere inlichtingenmiddelen gegenereerde informatie van de diensten die (deels) inzicht geeft in de *hidden factor*: de voor derden onzichtbare invloed van de dienst op (verijdelde) handelingen van actievoerders.

Rode Jeugd: zij zag spoedig af van de voorgenomen samenwerking met – de door haar verachte – Provo; RJ-Eindhoven verleende hand- en spandiensten aan Europese terroristen en leverde wapens en explosieven aan geestverwanten in Europa; het geweld van RJ-Eindhoven leidde tot afsplitsing van de Landelijke Rode Jeugd; verval en beëindiging van activiteiten in nationaal verband werden ook veroorzaakt door onderling wantrouwen; dit kwam met name vanwege de infiltratiepraktijken van BVD/PID; dergelijke infiltratie leidde, in veel gevallen, tot een toenemende paranoia.

Rode Hulp: zij gaf nadrukkelijk aan geweld niet te schuwen; zij onderhield contacten met de Rote Armee Fraktion, maar ook met de Provisional Irish Republican Army; sommige leden bezochten een trainingskamp in Jemen, waarna verkenningen werden uitgevoerd voor Popular Front for the Liberation of Palestine (PFLP); details van hun heimelijke reisplannen werden via de bijzondere inlichtingenmiddelen onderkend en deze – aan Israëlische diensten geleverde – informatie leidde tot de aanhouding van twee ‘verkenners’; veelvuldige infiltratie leidde tot wantrouwen en paranoia en, uiteindelijk, tot de ontmanteling van de groep.

Rood Verzetsfront: RVF was bekend vanwege ‘plaktivisme’, dat middels interventie van de dienst werd bemoeilijkt of gefrustreerd; RVF voerde tevens onder gelegenheidsnamen gewelddadige acties uit; er was sprake van facilitaire ondersteuning van de Belgische CCC; er bestond een vorm van samenwerking met de terroristische Japanse Red Army, waarbij onder andere werd deelgenomen aan het transport van explosieven; RVF plande een, door intensieve observatie en -volgacties van de BVD gefrustreerde, aanslag op Drakesteyn; na de explosie in de Quellijnstraat konden direct betrokkenen spoedig worden gearresteerd.

Antimilitarisme/Onkruid: door de infiltratie van cellen en het frustreren van activiteiten mislukten diverse, voorgenomen, bezettingen en inbraken; daardoor nam (intern) wantrouwen toe; binnen Onkruid-Amsterdam ontstond – ook vanwege de door infiltratie ontstane frustratie en paranoia – grote onenigheid over de te volgen koers, waarna RaRa zich afsplitste; middels BVD-informatie kon de (naar ratio) gematigde Duyvendak gerehabiliteerd worden: hij had in weerwil van latere krantenartikelen aantoonbaar nooit deel uitgemaakt van RaRa; uit vroeger gesloten informatie van de dienst bleek eveneens, maar dat is eerder ‘bijvangst’ in het kader van de Dutch Approach, dan dat het de *hidden factor* betreft, dat het langere tijd mankeerde aan een soepele samenwerking tussen BVD en Lamid.

Anti-apartheid: de BVD deelde met zijn ketenpartners, de door onderzoek opgedane, kennis over de talrijke – mede onder gelegenheidsnamen uitgevoerde – RaRa-aanslagen; de dienst kon deze – vooral door comparatieve analyse van een groot aantal geschriften van de groep – aan RaRa koppelen. Zij gold, sinds haar aanslagen tegen apartheid, als voornaamste target van de dienst en zij werd gevolgd met inzet van zoveel mogelijk inlichtingenmiddelen; operationele interventie – monitoring middels technische acties, maar bijvoorbeeld eveneens observatie – gaven uiteindelijk voldoende zekerheid dat RaRa haar gewelddadige activiteiten zou beëindigen, respectievelijk beëindigd had.

Antiracisme: de BVD deed door infiltratie, van zowel extreemrechts als extreemlinks, veel kennis op over de gewelddadige acties in Kedichem, onder andere over het gebruik daar van een (feitelijke) brandbom; de nasleep van de actie, onder meer door agenten bijgewoonde interne discussies en evaluaties, bood nieuwe inzichten of bevestigde bestaande, wat van nut was voor een verdere greep van de dienst op de activiteiten; de BVD wist daarnaast – middels deelname aan de geweldsdiscussie door zijn agenten – nog beter wie voor (nadere) monitoring in aanmerking kwam; de dienst leerde zo eveneens dat de zichzelf vreedzaam noemende AFA (deels) van meet af aan opteerde voor het gebruik van geweld; dit moest, teneinde de aandacht van opsporingsinstanties af te leiden, onder gelegenheidsnamen worden uitgevoerd; dergelijke heimelijk verkregen informatie kon snel, met de voor opsporing verantwoordelijken, gedeeld worden; ook was mogelijk sprake van directe – apaiserende – beïnvloeding van gewelddadige antifascisten door toedoen van een (zelfverklaarde) infiltrant van de dienst.

Anti-imperialisme: infiltranten toonden aan dat RaRa, tijdens het congres Solidariteit en Verzet, geen schijn van kans had haar gelederen te versterken waarmee zij in een isolement geraakte; mede via taalkundige analyse konden diverse, onder gelegenheidsnaam uitgevoerde, aanslagen alsnog gekoppeld worden aan RaRa; de groep en/of haar naaste intimi maakten zich

ook schuldig aan criminele activiteiten, zoals postwisselfraude; RaRa verleende financiële en facilitaire ondersteuning aan, nadrukkelijk, terroristische bewegingen in Latijns-Amerika; de RaRa-top had goede contacten met (vooral vrouwelijke) leden van zowel RAF als Bewegung 2. Juni; de leider van de Turkse terroristische DevSol wenste tijdens zijn detentie in één cel te worden geplaatst met de voorman van RaRa; onderzoek toonde aan dat de ‘oude’ RaRa, zeker wat de leiders betrof, identiek was aan de nieuwe; het frustreren van plannen van extremisten bleek, zonder daarbij publiekelijk in detail te (kunnen) treden, een middel tot succes.

Cityvorming: de krakers in de Amsterdamse Staatsliedenbuurt hadden de beschikking over een ‘pistoolkatapult’, waarmee kogels zelfs door deuren van ME-bussen konden worden geschoten; Nijmeegse krakers wilden zich met molotovcocktails en ‘boobytraps’, onder meer in de vorm van valluiken, verzetten tegen ontruiming; PVK, die over een flink kapitaal kon beschikken, intimideerde niet alleen ambtenaren en lokale politici, maar trachtte eveneens te infiltreren in het ambtenarenapparaat; de ‘onderzoeksgroep’ zette tegen de ‘afvalligen’ onder andere af luisterapparatuur in; de PVK richtte de ‘Groep van 14’ op die – vanuit celstructuur – ondergrondse activiteiten had moeten uitvoeren. Hier had de BVD, door infiltratie en andere operationele aanpak, een (matigende of desnoods frustrerende) rol kunnen spelen wanneer de groep had kunnen opbloeien.

Nieuwe Beweging: hiervan is – specifiek vanwege het actuele kennisniveau – weinig gerubriceerd materiaal aanwezig, maar middels de bijzondere inlichtingenmiddelen zijn, via ambtsberichten en brieven, (indirect) zaken aan het licht gekomen; bij de confrontaties tussen AFA en extreemrechts lag het initiatief van het geweld bij AFA; AFA deed zich anders voor, dan dat zij in werkelijkheid was; AFA gebruikte geweld onder andere naam; AFA zette onder meer lokale politici onder druk en/of bedreigde hen; AFA maakte misbruik van de Wob: zij financierde met de, op die manier, gegenereerde gelden nieuwe acties. Wat asielextremisten betrof werden plannen tot onder meer een *home visit* gefrustreerd door een ambtsbericht van de AIVD aan het lokaal bestuur: de extremisten werden ter plekke opgewacht en, deels ook, gearresteerd.

Samengevat geldt dat gebruik van (voorheen) gesloten materiaal, dat mede zicht biedt op zaken als (de)radicalisering, nadrukkelijk van nut kan zijn, zeker voor inlichtingenstudies. Hierdoor worden immers de onderzoeksgrenzen verschoven van legaal activisme naar illegaal extremisme, waardoor een zo compleet mogelijk beeld wordt verkregen van de Nederlandse, linkse, Beweging. Daarnaast komt zodoende tevens de positie van de autoriteiten – met hun soms botsende inzichten – duidelijker voor het voetlicht.

Als voornaamste conclusie geldt dat BVD en AIVD door deze *hidden factor*, mede op sleutelmomenten, invloed hebben gehad op inperken of zelfs tegengaan van geweld, waarmee (eventuele) radicalisering van de beweging achterwege is gebleven. Er bestaan dus niet alleen sociologische en politieke verklaringen voor de bewegingsinterne ontwikkelingen. De *hidden factor* heeft specifieke – zeker voor de buitenwacht onzichtbare – zaken aan het licht gebracht. Alleen al de infiltratie van extremistische groepen – ter matiging van eventueel geweld, maar vooral met als uitgangspunt kweken van onderling wantrouwen – heeft geleid tot afhaken van

velen, omdat de informatie dikwijls werd toegespeeld aan de met opsporing belaste instanties. Tel daarbij benaderingen van (aan te werven) informanten, maar ook opzichtig observeren en volgen, alsmede vóór uitvoering van een actie zelfs direct aankloppen bij relevante personen, en er ontstaat een voor actievoerders toxische melange die voor (een deel van) hen zelfs heeft geleid tot beëindiging van de activiteiten.

De *hidden factor* is in voorliggend onderzoek – vooral middels vrijgegeven informatie van de dienst, maar deels in parafrase en zonder de vermelding van specifieke bronnen – voor zover mogelijk onthuld. Desalniettemin moest – en dit is in zulk wetenschappelijk onderzoek voor iedereen, maar zeker voor de auteur zelf een onbevredigende constatering – de volledige reikwijdte van de dienstinterventies *en détail*, tot aan zo compleet mogelijke openbaarmaking op liefst niet al te lange termijn, verborgen blijven.